

27. Преображенский А.А. О православной церкви в истории России XVII века // Православная церковь в истории России. – М., 1991.
28. Талина Г.В. Царь Алексей Михайлович: личность, мыслитель, государственный деятель. – М., 1996.
29. Флоря Б.Н. Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий // Московия: Проблемы византийской и новогреческой филологии. – М., 2001.
30. Фонкич Б.Л. Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому // Florilegium: К 60-летию Б.Н. Флоры: Сб. ст. – М., 2000.
31. Заборовский Л.В. Эмиссары греки в дипломатии Украины в гетманство Б. Хмельницкого: Даниил-афинянин // Украина-Греция: История и современность. – К., 1993.
32. Ченцова В.Г. Источники фонда "Сношения России с Грецией" Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
33. Ченцова В.Г. "Вестовые письма" Кондрата Юрьева из Красного в документах Посольского приказа (40–50-е гг. XVII в.) // Российская дипломатия: История и современность. – М., 2001.
34. Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
35. Шушарин В.П. Трансильвания в соперничестве Османской империи и Габсбургов // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1.
36. Семенова Л.Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. (По материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000.
37. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1.

Summary

The aim of the article is to elucidate specificity of the National liberation war in Ukrainian in the middle of XVII century in post-Soviet Russian historiography. The author stresses upon main tendencies in research of the National war, analyses the main concepts of some contemporary Russian historians. The main tendencies in investigating the National independence war in contemporary Russian historiography are: Russian historians devote much attention to international context of the war, that provoked large crisis in Central-Eastern Europe in the mid-seventeenth century; intently researched is a religious aspect, i.e. the role of the Orthodox church in formation of the foreign policy of Moscow tsar, religious backgrounds of diplomatic negotiations during the war. Author comes to a conclusion that in the contemporary Russian historiography an integral conception of Ukrainian National independence war was formulated.

І.І. Лиман

ПИТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ХРАМІВ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЙ В ІСТОРІОГРАФІІ ТА ДЖЕРЕЛАХ



Важливим показником розвитку церковного устрою південноукраїнського регіону є зміна кількості релігійних споруд, розташованих на його території. Формування органів єпархіальної влади було тісно пов'язане із розбудовою мережі церков: з одного боку, необхідність контролювати і спрямовувати діяльність священно- та церковнослужителів уже діючих релігійних споруд зумовлювала запровадження духовних правлінь і наказів, з другого – таке запровадження мало забезпечити кращі можливості для зведення нових храмів.

Для оцінки результатів, які принесли для православ'я на півдні України перші роки існування тут Слов'янської та Херсонської єпархії, слід встановити кількість релігійних споруд, які існували до влаштування архієрейської кафедри в Полтаві. Для цього, у свою чергу, необхідно співвіднести дані, що містяться в історіографії та джерелах.

В історіографії існують досить суперечливі точки зору з цього питання.

Суттєві розходження маємо в оцінці кількості релігійних споруд на території Вольностей Війська Запорозького. Козак Корж, який мешкав на Запорозжі за часів існування Нової Січі, згадував, що церкви, крім січової та монастирських, знаходились лише в шести населених пунктах Вольностей [1.-С.55]. Слідом за Коржем протоієрей К. Оранський писав про 8 церков та одну пустинь [2.-С.829]. Згідно з А. Скальковським на Запорозжі діяли, крім названих Коржем, ще 8

церков і 1 каплиця [3.-С.116-117]. Спираючись на повідомлення Скальковського, М. Аркас писав про існування січової, 14 церков по паланках, 2 похідних церков і Самарського монастиря [4.-С.333]. За даними, наведеними Феодосієм (Макаревським), на території Вольностей знаходилось близько 50 релігійних споруд. Разом із тим єпископ зауважив, що крім описаних ним, у XVIII ст. діяли ще кілька церков і парафій [5].

За підрахунками Д. Яворницького, було 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити й 1 молитовна ікона [6.-С.212-213]. Авторитет Дмитра Івановича став причиною того, що саме ці показники на сьогодні є найбільш поширеними в історичній літературі. Повторили їх, між іншим, й автор фундаментальної роботи з історії російських єпархій І. Покровський [7.-С.667], й О. Апанович [8.-С.8]. Втім, наведений Яворницьким перелік не можна назвати коректним: до нього увійшли церкви, засновані чи освячені на колишніх землях Вольностей уже після їхнього включення до складу інших адміністративно-територіальних одиниць.

Сучасний дослідник В. Климов, посилаючись на роботу М. Закревського, присвячену історії Києва, пише, що у трагічному 1775 р. на Запорозжжі діяло 14 парафій. У наступному ж абзаці науковець каже про кілька десятків православних церков на запорозьких землях [9.-С.102].

Незрозумілою є точка зору Н. Буланової. В одній своїй роботі вона, посилаючись на О. Апанович, називає ті ж цифри, що і Д. Яворницький [10.-С.11]. В іншому ж дослідженні, посилаючись на статтю в “Катеринославських єпархіальних відомостях” і “Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття” Феодосія (Макаревського), наводить складену нею таблицю, з якої робить висновок про існування на 1775 р. 126 “козацьких старожитніх церков”. Більше того, уже в наступному реченні пишеться не просто про козацькі, а саме про запорозькі церкви. До таких чомусь зараховані взагалі всі церкви, про які Макаревський пише як про засновані до 1775 р. [11.-С.29]. З огляду на ті зміни в кордонах, які відбувались із територією Вольностей за часів Нової Січі, і на те, що Макаревський описував церкви в межах сучасної йому Катеринославської єпархії, така метода підрахунку навряд чи може бути названа коректною.

Співставлення даних, наведених в історичних дослідженнях, з картографічними матеріалами та письмовими джерелами 1734–1775 рр., що зберігаються в архівосховищах України та Росії, дозволяє стверджувати, що в період Нової Січі на території Вольностей діяло не менше, ніж 35 церков, 19 каплиць. До того ж запорозжці задовольняли тут релігійні потреби завдяки 2 скитам і 1 молитовній іконі [12.-С.54-60].

Майже однастайними є оцінки чисельності релігійних споруд, які увійшли до складу Слов'янської та Херсонської єпархії. Але “однастайність” ця своєрідна.

Уже давно стало історіографічною традицією посилались при згадці про перші часи існування єпархії на роботу архієпископа Гавриїла (Розанова) [13]. З неї брали і дані про кількість храмів. Для кращого розуміння причин помилки багатьох дослідників наведемо дві цитати. Під підзаголовком “Число церков у Слов'янській єпархії, стан їх і кількість всього взагалі духовенства” Гавриїл писав: “...У Новоросійській губернії при заснуванні Слов'янської єпархії церков виявилось у всіх містах, містечках, слободах і селах до 232-х; ...каплиць православних одинадцять, розкольніцьких чотири” [13.-С.104]. В іншому ж місці цієї роботи після наведення інформації про духовні правління Азовської губернії записано: “У відомстві всіх зазначених духовних правлінь знаходилось церков сто дванадцять... склавши число це церков із числом церков також по Новоросійській губернії маємо підсумок загалом церков Слов'янській єпархії – триста сорок п'ять” [13.-С.117].

Невідповідність підзаголовку, у якому йдеться про всю єпархію, та інформації, розміщеної під ним (ці дані стосуються лише Новоросійської, але не Азовської губернії, яка також входила до єпархії), спричинила плутанину в роботах не досить уважних дослідників наступних поколінь. Те, що “єпархія була заснована з 232 церков... Новоросійської та Азовської губерній” читаємо в роботі, яка з'явилась у 1905 р. і була присвячена історії вікаріатства в Херсоні [14.-С.20]. У статті О. Тригуба про історію заснування Катеринославської та Херсонської єпархії написано: “Новостворена єпархія простягалась з північного заходу від берегів Дніпра... до південного берега Тавриди, а зі сходу до заходу – від Чорномор'я і гирла Дону до берегів Дністра й мала 232 церкви” [15.-С.108].

Протоієрей С. Серафімов, який уважніше прочитав Розанова, з посиланням на нього у своїй статті, присвяченій Булгарієсу, повідомив, що “при архієпископі Євгенії було 345 церков” [16.-С.172].

Із посиланням на Гавриїла М. Неводчиков записав, що нововлаштована єпархія мала 344 церкви, не враховуючи монастирських, із них 232 припадало на Новоросійську, а решта 112 – на Азовську губернію [17.-С.387]. Ці ж дані повторив В. Скворцов [18.-С.978].

Іншу цифру знаходимо в ювілейній статті у “Катеринославських єпархіальних відомостях”, надрукованій з нагоди століття єпархії. Тут позначено: “У рік відкриття єпархії було 245 церков; в 1819 році – 719, крім тих церков, які у 1812 році відійшли до нової Кишинівської єпархії” [19.-С.256].

Отже, йдеться про територію єпархії в межах не 1876 р., а саме 1776 р., оскільки до складу Кишинівської єпархії відійшли (щоправда, не в 1812, а згідно з доповіддю Синоду, височайше затвердженою 21 серпня 1813 р. [20.-С.613-619]) землі, які аж ніяк не примикали до єпархії, очолюваної Феодосієм (Макаревським).

Цифра 245 була повторена К. Корольковим у роботі, присвяченій іншому ювілею – тепер уже сторіччю Катеринослава. Причому автор писав, що така кількість церков увійшла до складу Слов'янської та Херсонської єпархії [21.-С.27]. Н. Буланова також прийняла на віру дані, опубліковані в “Катеринославських єпархіальних відомостях”, позначивши, що “в рік заснування єпархії в Новоросії було 245 церков” [11.-С.29].

Наведемо ще одну точку зору: священник В. Никифоров із посиланням на опис Полтавської губернії, складений Палатою державного майна, записав, що у Слов'янській єпархії було 682 церкви. Втім, про ступінь достовірності цієї цифри можна судити вже з того, що тут же зазначено: у 1780 р. ієрархи Слов'янські були перейменовані на Катеринославських і Херсонес-Таврійських [22.-С.520]. Це при тому, що зміна назви єпархії відбулася в 1786 р.: в іменному указі від 28 листопада 1786 р. йшлося про переміщення Никифора, архієпископа Слов'янського та Херсонського, і прихід Амвросія на місце архієпископа Катеринославського і Херсонесу-Таврійського [23.-Арк.1].

Допомагають розібратися документи фонду канцелярії Синоду Російського державного історичного архіву, які вже згадувались при розгляді питання про трансформації мережі духовних правлінь. Сама необхідність одержання з Київської, Переяславської, Білгородської та Воронежської єпархій даних про релігійні споруди, духовенство, духовні правління та парафії, які мали відійти до складу Слов'янської та Херсонської єпархії, була викликана відсутністю такої інформації в Синоді. Синодальна канцелярія склала відомість про міста та церкви Новоросійської та Азовської губернії, але вона була далекою від вичерпності. Згідно з нею в Новоросійській губернії було 115 церков, а в Азовській – 178 (сюди включено і релігійні споруди Черкаська та всього Війська Донського, які входили до складу губернії, але були виключені з-під юрисдикції Слов'янського та Херсонського єпархіального архієрея). У відомості відмічалась відсутність інформації про наявність церков у Кременчуці, фортецях Дніпровської лінії, Керчі, Єникале, Кінбурні та на території Слов'яносербії [24.-Арк.25-25зв.].

Звісно, такими даними Синод задовольнитись не міг. Тому і було наказано скласти докладні відомості на місцях, у духовних консисторіях чотирьох єпархій. Саме вони мали стати офіційними документами, згідно з якими визначались територіальні межі компетенції Слов'янського та Херсонського архієпископа. Як впливає з рапорту Синоду Білгородського єпископа Аггея, при складанні відомостей консисторії взаємодіяли з Новоросійською та Азовською губернськими канцеляріями. Звідти були одержані списки населених пунктів, які входили до складу губерній, а тому мали бути відраховані до нової єпархії.

Отож, маємо такі цифри. Згідно з довідкою, складеною в канцелярії Синоду вже на підставі одержаних із консисторій даних, від Київської єпархії відходило 173 парафіяльні церкви, Переяславської – 1 соборна та 80 парафіяльних, Воронежської – 2 соборні та 33 парафіяльні, від Білгородської – 1 соборна та 54 парафіяльні церкви. Загалом нововлаштована єпархія таким чином одержала 344 церкви [24.-Арк.365-368]. Щоправда, у цій довідці неправильно позначене співвідношення кількості соборних і парафіяльних церков із даними, що містяться у відомостях консисторій: деякі соборні церкви в Синоді були порашовані як парафіяльні.

Із складеними таким чином списками пізніше звірялась Слов'янська та Херсонська консисторія у випадках, коли виникав сумнів стосовно належності певної релігійної споруди [25.-Арк.8зв.].

Напевно, відповідною справою фонду канцелярії Синоду керувався І. Покровський, пишучи про влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії, оскільки у виданій ним на початку ХХ ст. праці “Російські єпархії XVI–XIX ст.” подано списки населених пунктів у тій же послідовності, що й у відомостях, надісланих до Синоду з єпархій [7.-С.505-508]. Співпадає посилання на аркуші архівної справи. Щоправда, ці посилання зроблено на справу 87 за 1775 р. При передачі списків І. Покровський припустив цілу низку помилок і неточностей, які вимагають критичного ставлення до цієї частини його роботи. Зокрема, опустивши всі дані про причти та назви релігійних споруд, професор пропустив і деякі з населених пунктів, у результаті чого названа ним загальна кількість церков не співпадає з кількістю перелічених. Стосовно ж Воронежської єпархії, навпаки, були згадані всі населені пункти, але загальна сума названа не 35, а 39. Річ у тім, що скорочуючи, Покровський записав: “...а всього з бахмутськими 39 церков. Усі вони відались у Бахмутському духовному правлінні. Крім них, у тому ж правлінні відалось 16 церков з інших повітів, які залишились за Воронежським архієреєм” [7.-С. 507], того часу як в оригіналі позначено: “При тому правлінні знаходилось 39 церков, із них як і вище зазначено належать до того правління вищезгаданого міста

Бахмуту з повітом 23 церкви, а решта, як були інших повітів, залишились у єпархії Воронежській” [24.-Арк.352-352зв.]. Загальну ж кількість церков у Слов'янській та Херсонській єпархії І. Покровський назвав таку саму, як і в довідці канцелярії Синоду – 344 [7.-С.505].

Вірогідно, матеріали, які були в розпорядженні Гавриїла (Розанова), базувались саме на відомостях, складених у консисторіях на підставі інформації з губернських світських установ. Немає можливості простежити, звідки взялось розходження в одну церкву (345, а не 344) та дані про каплиці, оскільки Гавриїл не навів перелік релігійних споруд або населених пунктів. Сам архієпископ згадав, що з Новоросійської губернської канцелярії були надіслані духовним правлінням виписки, скільки кожне з них повинно мати церков у своєму відомстві, після чого духовні правління передали ці дані консисторії [13.-С.104].

Таким чином, можна вважати цифру 344, названу в довідці канцелярії Синоду такою, що наближена до реальної кількості церков, переданих до складу Слов'янської та Херсонської єпархії. Наближеною, а не точною зокрема тому, що самі відомості, на підставі яких вона була виведена, склались не одночасно; і на момент подання їх Синоду в деяких пунктах інформація вже застаріла. Не точною і тому, що кілька церков (зокрема Успенська села Шульгівки) на час складання відомостей ще не були добудовані [24.-Арк.332зв.]. Згадаймо також, що не увійшли до списків релігійні споруди Керчі та Єникале, які перебували в складі Азовської губернії, а отже, мали знаходитись під юрисдикцією Слов'янського та Херсонського архієпископа.

Наприкінці зазначимо, що за кількістю церков новостворена Слов'янська та Херсонська єпархія не була серед перших. Згідно з відомістю, складеною в 1779 р. у канцелярії Синоду за наказом обер-прокурора Акчуріна, Слов'янська та Херсонська єпархія із 356 церквами займала за цим показником 25-е місце серед 33 єпархій імперії, залишивши позаду єпархії Переяславську, Устюжську, Псковську, Архангельську, Астраханську, Санкт-Петербурзьку, Могильовську та Іркутську [26.-Арк.1-4].

Джерела та література

1. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991.
2. Оранский К. Новомосковский Свято-Троицкий собор // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – Отд. II–III.
3. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
4. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.
5. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000.
6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.
7. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2: XVIII век.
8. Апанович О.М. Запорозька церква: автономність і демократичність // Урядовий кур'єр. – 1993. – 30 березня.
9. Історія релігії в Україні: У 10 т. / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні.
10. Буланова Н. Земні силуети віри. Історія церков Кам'янського (Дніпродзержинська). – Дніпропетровськ, 2000.
11. Буланова Н.М. Церковно-релігійні процеси на Катеринославщині в останній чверті XVIII ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10.
12. Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997.
13. Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. III.
14. Е.К. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853–1903. – Одесса, 1905.
15. Тригуб О.П. Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775–1837) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII.
16. Серафимов С. Евгений Булгарис, архиепископ Херсонский и Славянский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1863. – № 12.
17. Неводчиков Н. Евгений Булгарис, Архиепископ Славенский и Херсонский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1875. – № 12.

18. Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1877. – № 22.
19. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1876. – № 16.
20. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXXII.
21. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – Екатеринослав, 1887.
22. Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1873. – № 18.
23. Державний архів Херсонської області. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 84.
24. Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 56. – Д. 436.
25. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 104. – Оп. 1. – Спр. 25.
26. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 104. – Оп. 60. – Спр. 162.

Summary

The issue of the number of orthodox churches in Slavonic and Cherson diocese after the liquidation of Zaporizhya Sich is investigated on the basis of the original archive sources and published results of researches. Various mistakes in traditional historiography are criticized.

Н.І. Швайба

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА XVIII ст. У СТУДІЯХ Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО



Вагому частину доробку Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко (1884–1973 рр.), відомої дослідниці Південної України XVIII ст., складають її студії з історії Запорозжя. Історія запорозького козацтва доби Нової Січі постає в цілому ряді ґрунтовних праць вченої [1; 2; 3; 4]. Об'єктом уваги історика майже у всіх цих дослідженнях постає запорозька старшина, як керівна верства, що за останніх часів існування Запорозжя почала відігравати провідну роль в політичному відношенні, а також визначала напрямки соціально-економічного розвитку регіону.

Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко, присвячені історії Запорозжя XVIII ст. були написані у 1920 – 1930-ті роки. Для історіографії цього періоду була характерна остаточна відмова від традиційної ідеалізації запорозького товариства. Вслід за авторитетними заявами істориків-марксистів М.Н. Покровського та М.І. Яворського поступово утверджується думка про класовий розклад запорозького козацтва, про початок доби розвитку торгівельного капіталу на Запорозжі за часів Нової Січі, і як характерний соціальний наслідок – поява серед запорозців представників “дрібної буржуазії” та заможної верстви (класу) запорозької старшини. Саме в цей час в українській історіографії з'являються принципово нові, концептуальні схеми соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя у XVIII столітті одеських дослідників М.Є. Слабченка [5], [6] і О.О. Рябініна-Скляревського [7]. Але поруч не менш значним постав доробок і Н.Д. Полонської-Василенко. Кожен з цих дослідників у своїх студіях звертає увагу на запорозьку старшину, усі вони наголошують на тому, що у XVIII столітті цей прошарок набув якісно нових економічних та соціальних рис. Для нас з огляду на наявні лакуни та певну схематичність у висвітленні запорозької спадщини Н.Д. Полонської-Василенко [8; 9; 10; 11] є актуальним більш ґрунтовне знайомство з концептуальним змістом її історичних студій. Дане дослідження може стати в нагоді і для вивчення процесу формування запорозької старшини у XVIII столітті як владної і економічно-заможної соціальної групи.

Н.Д. Полонська-Василенко вважала, що приблизно за 40 років у XVIII столітті Запорозжя пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку, який позначився соціальною диференціацією і становленням на козацьких теренах капіталістичних відносин. Рушійною силою цього процесу, на думку вченої, виступила козацька старшинська верхівка, яка зосередила в своїх руках матеріальні багатства, політичну владу, і поволі почала перетворюватися на клас торгової буржуазії, великих капіталістів.

Такий підхід цілком відбивав матеріалістичні позиції вченої, але він набув своєї завершеності лише на початку 1930-х років. До того ж, у працях 1920-х – маємо скоріш окремі думки, зауваження,